

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

2-4 Kasım 2012

1352'den bugüne şehir

CİLT I

EDİTÖR

Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VII

Yayın Kurulu

Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. Ahmet Emre BİLGİLİ
Prof. Dr. Abdullah UÇMAN
Prof. Dr. Ahmet YÖRÜK
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Orhan OKAY
Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mehmet BAYARTAN
Yrd. Doç. Dr. Yahya BAŞKAN

Editör

Süleyman Faruk GÖNCÜOĞLU

Tasarım/Uygulama

Prfabrik İletişim Sanatları
Erhan YALUR

Baskı ve Cilt

Altan Basım Tic. Ltd. Şti.

İstanbul 2014

ISBN 978-605-84934-1-4

Telif hakları Üsküdar Belediyesine aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz,
çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas edilemez.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ

Mimar Sinan Mahallesi, Hakimiyet-i Milliye Caddesi, No:35 Üsküdar / İSTANBUL

Tel: 0216 531 30 00 / 2376 - Faks: 0216 531 32 89

www.uskudar.bel.tr - www.uskudarsempozyumu.org

ÜSKÜDAR'DA III. AHMET DÖNEMİNE AİT DÖRT ÇEŞME VE OSMANLI MİMARİSİNDE NADİR GÖRÜLEN BİR KEMER TİPİ ÜZERİNE

Soner ŞAHİN

ÖZET

Üsküdar, asırlar boyu Osmanlı İstanbul'unun Doğu'ya açılan kapısı olmuştur. III. Ahmet'in saltanat devrini içeren dönem'de (1703-1730) devrin Sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından, Merdivenköy Karaman Çiftliği ve Sazlı Dere'den Üsküdar'a su getirilmesi de bu dönemde gerçekleştirilmiştir. "İbrahim Paşa Suyolu"nun yapımı ile birlikte Üsküdar'ın kent içi su yapılarında hızlı bir artış olmuş çok sayıda mahalle çeşmesi ve sebil yapılmıştır. Üsküdar'daki bu yapılar, kentin karakter kazanmasında ve kent mekânlarının tanımlanmasında önemli bir rol oynamalarının yanı sıra devrin sanat anlayışının ve sosyal yaşantısının da göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Üsküdar'da bu dönemde yapılmış dört çeşme; Baş Kadın Çeşmesi, Genç Mehmet Paşa Çeşmesi ve Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı iki çeşme, bu açıdan özellikle önemlidir. 1728-1730 arasında yapılmış olan bu dört çeşme, Osmanlı mimarlığında daha önce görülmeyen ve daha sonra da tekrarlanmayan "dilimli kemerlere" sahip olmaları ile dikkat çekicidir. Müslüman Hint-Moğol mimari tarzının birer yansıması olarak nitelenebilecek bu kemer tipinin başka yapılar da değil de çoğunlukla Üsküdar'da yapılmış çeşmelerde uygulanmış olması dikkat çekicidir. Bu durum ilk olarak akla, coğrafi nedenleri getirmektedir; Üsküdar'ın İstanbul'dan Doğu'ya giden yolun başında, ya da başka bir ifadeyle, Doğu'dan İstanbul'a gelen yolun sonunda olması gibi. Bu dönemde elçiler ve tüccarlar yanında, Hindistan'dan yola çıkan Müslüman hacıların da önce İstanbul'a uğradıkları, Aksaray ve Üsküdar'daki Hindî tekkelerinde konakladıkları bilinir. İstanbul'da Doğu kültürünün bir nevi merkezi olan bu tekkelerin dönemin sanatçıları üzerinde etkisi olduğu da bu bağlamda düşünülebilir. Ayrıca III. Ahmet döneminde Doğu esintisi, sadece yapısal benzerliklerde değil bizzat dönem kaynaklarında da izlenebilmektedir. Osmanlı kaynaklarının bu dönemde referanslarını hep Doğu'ya, daha çok da İran-Türkistan-Hindistan'a, verdikleri görülmektedir. Üsküdar'daki bu dört yapı; müzikte, şiirlerde, yapılara verilen isimlerde, kitabelerde yapılan bu göndermelerin, somut birer örnek olarak mimariye ve taşa yansıması örneklerdir denebilir.

GİRİŞ

Çeşmeler, Osmanlı mimarlığının çeşitli dönemlerde sayı ve sitil açısından değişiklik gösterse de, III. Ahmet'in saltanat devrini içeren dönemde (1703-1730) çeşmelerde hem nitelik hem nicelik açısından büyük bir artış olmuştur¹. Bu dönemde çeşme sayısındaki bu yükseliş; nüfusun artışına, yeni mahallelerin kuruluşuna, bol çeşme yaptırarak yönetimin İstanbul halkını memnun tutmaya çalışmasına, ayrıca mescit ve medrese gibi nispeten büyük yapılara nazaran yapımı kolay çeşmelerin baniler tarafından daha çok tercih edilmesine bağlanabilir². Üsküdar semti de, dönemin meşhur sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa himayesiyle 1729'da tamamlanan suyolu sayesinde çeşme yaptırma faaliyetinin İstanbul'daki odak noktası olmuş ve bu dönemde Üsküdar pek çok çeşmeye kavuşmuştur. Söz konusu çeşmeler, Üsküdar'ın karakter kazanmasında ve kent mekânlarının tanımlanmasında önemli rol oynamalarının yanı sıra devrin sanat anlayışının ve sosyal yaşantısının da göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu çalışmanın konusunu, 1728-1729 arasındaki suyolu faaliyetleri kapsamında Üsküdar'da yapılmış olan dört çeşme (Baş Kadın Çeşmesi, Genç Mehmet Paşa Çeşmesi ve Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı iki çeşme) ve bu çeşmelerde kullanılan özel bir kemer tipi oluşturmaktadır.

ÜSKÜDAR'DA BİR İMAR ÇALIŞMASI: DAMAT İBRAHİM PAŞA (ŞEREFABAD) SUYOLU

Devamlı akan temiz su, bir yerleşim için en önemli gerekliliklerden biridir. Üsküdar'daki Bizans ve ilk dönem Osmanlı yapıları için suyun; yakındaki membalardan, ayazmalardan, tepelerin içine açılan küçük galerilerden veya kısa isale hatlarından karşılandığı bilinmektedir³. Nitekim Nirven, sonradan yapılanlarla beraber bu şekilde Üsküdar'da yapılmış çok sayıda küçük su isale hattı⁴ olduğunu belirtmektedir. Üsküdar'da yapılan ilk büyük ve kapsamlı su hattı ise, Mihrimah Sultan'ın iskele mevkiindeki külliyesine su sağlamak için 1547 yılında yaptırdığı suyoludur. Bundan sonra III. Ahmet devrine kadar ki önemli suyolları ve tarihleri; Nurbânu Valide Sultan (Atik Valide) Suyolu (1582), Aziz Mahmut Hüdaî Dergâhı Suyolu (1610), Mahpeyker Kösem Sultan (Çinili) Suyolu (1642), Kapıağası Yakup Ağa Suyolu (1678) olarak sayılabilir⁵.

Üsküdar'ın, Osmanlı İstanbul'unda önemli bir konuma sahip olması; yukarıda sayılan Mihrimah Sultan, Nurbânu Valide Sultan ve Mahpeyker Kösem Sultan külliyeleri ve bu külliyeler için yapılan su tesisleri ile vurgulanmıştır. III. Ahmet'in saltanat devrini içeren dönemde de bu yaklaşım devam etmiş, mevcutların ihyası yanında yeni suyollarının yapımına önem verilmiştir. Öncelikle, III. Ahmet'in annesi Emetullah Gülnuş Valide Sultan adına yapılacak külliye için Üsküdar seçilmiş, bu külliye için 1709 yılında Validebağ'dan şehre su getiren Emetullah Gülnuş Valide Sultan (Cedit Valide) Suyolu yapılmıştır⁶.

Üsküdar'a devrin Sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından yeni bir tesisle su getirilmesi de bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Anadolu yakasında girişilen imar hareketinin bir parçası olarak başlanan suyolu, Üsküdar Şemsipaşa'da, Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından yeni baştan inşa ettirilen Şerefâbâd Kasrı'nın h.1141'de (m.1728-29) tamamlanması⁷ ile faaliyete geçmiştir. Debi ve uzunluk bakımından Atik Valide Suyolu'ndan sonra Üsküdar'ın en büyük suyolu olan Damat İbrahim Paşa Suyolu⁸, kaynağını Merdivenköy Karaman Çiftliği ve Sazlı Dere civarındaki membalardan almaktadır⁹. Hattın şehre ulaştığı nokta olan Doğancılar'da da tesis için, üzerinde h.1141 (m.1728-29) tarihli kitabesi¹⁰ bulunan bir maksem (su taksimat yapısı) inşa edilmiştir.

Üsküdar'da yapılan daha önceki su hatlarında, ya bir iki tekil çeşmeyi beslemek, ya da

ağırlıklı olarak adına yapıldığı külliye yapılarına su sağlamak ile yetinilmişken, İbrahim Paşa Suyolu'nda tek bir yapı (Şerefabad Kasrı) ile yetinilmemiş, kapsamlı ve bütüncül bir şehirselle faaliyetlere girişilmiştir¹¹. Su, şehre getirildikten sonra kollara ayrılarak Üsküdar'ın farklı farklı mahallelerinde yaptırılan çok sayıda halk çeşmesine su verilmiştir. Bu çeşmeler hakkında elimizde iki önemli kaynak vardır. Biri, Üsküdarlı Nuri Mehmet Efendi'nin, çeşmeleri anlatan tarih kasidesidir¹². Diğeri de suyoluna ait, h.1166 (m.1752-53) tarihli şematik haritadadır¹³ (Şekil 1). Bu haritada çeşmelerin sayısının (Doğancılar'daki maksemden sonraki kollarda olmak üzere) Üsküdar merkezde 31'e vardığı anlaşılmaktadır¹⁴. Çizimde söz konusu 31 çeşmenin 27'sinin isimleri yazılıdır. Bu belgelerdeki bilgilerle, bugünkü durum birleştirildiğinde III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa'nın 18. yüzyılda Üsküdar'da gerçekleştirdiği "kentsel proje"ye ait yapıların bir dökümü çıkarılabilir (Şekil 2).

İsimleri bilinen toplam 27 çeşme şunlardır (bugüne sadece 14 tanesi gelebilmiştir): III. Ahmet Meydan Çeşmesi, Baş Kadın Çeşmesi, Üçüncü Kadın Çeşmesi (yok olmuş), Şehzade Abdülhamit Validesi Çeşmesi (yok olmuş)¹⁵, Şehzade Seyfeddin Validesi Çeşmesi, Şehzade Süleyman Validesi Çeşmesi, Şehzade Bayezıt Validesi Çeşmesi, Şehzade Mehmet Validesi Çeşmesi (yok olmuş), Şehzade Seyfeddin Çeşmesi, Şehzade Mehmet Çeşmesi (yok olmuş), Şehzade Süleyman Çeşmesi (yok olmuş), Şehzade Bayezıt Çeşmesi (yok olmuş)¹⁶, Şehzade Numan Çeşmesi, Şehzade Mustafa Çeşmesi, Şehzade Abdülhamit Çeşmesi (yok olmuş)¹⁷, Ümmü Gülsüm Sultan Çeşmesi, Fatma Sultan Çeşmesi (yok olmuş), Atike Sultan Çeşmesi (yok olmuş), Hatice Sultan Çeşmesi (yok olmuş), Genç Mehmet Paşa Çeşmesi, Kethüda Mehmet Paşa Çeşmesi, Kaptan Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi, Hacı Beşir Ağa Çeşmesi (yok olmuş)¹⁸ ve Damat İbrahim Paşa'ya ait 4 çeşme (ikisi yok olmuş).

Şekil 1. Üsküdar Damat İbrahim Paşa Suyolu'na ait h.1166 (m.1752-53) tarihli haritanın kent içi dağılımını gösteren kısmı¹⁹

Şekil 2. Üsküdar Damat İbrahim Paşa Suyolu'na ait mevcut çeşmeleri ve hattın muhtemel kent içi dağılımını gösteren harita²⁰

Çeşmelerin büyük bir çoğunluğu h.1141 (m.1728-29) tarihini taşır. Aynı anda bu kadar çok çeşmenin yapıldığı böyle bir proje Osmanlı kentleri için belki de bir ilktir²¹ ve Üsküdar'da gerçekleştirilmiştir. Çeşmelerin banilerine bakıldığında da bu projenin bütüncül bir proje olduğu anlaşılır. Öncelikle, dönemin padişahı III. Ahmet ile sadrazamı Damat İbrahim Paşa arasındaki işbirliği zaten malumdur ve bu işbirliği çeşmelere de yansımıştır. Proje'nin en büyük yapısı olan iskeledeki meydan çeşmesi, III. Ahmet tarafından vefat etmiş olan annesi Emetullah Gülnuş Valide Sultan adına Damat İbrahim Paşa'ya yaptırılmıştır²². Geri kalan çeşmelerin 7'si III. Ahmet'in hanımları, 7'si şehzadeleri, 4'ü kızları²³ adına yapılmıştır. 4 çeşme bizzat Damat İbrahim Paşa'nın, 2 çeşme paşanın damatlarının, bir çeşme de paşanın oğlunun adını taşır. Bilinen 27 çeşme içinde aile dışından birinin yaptırdığı tek çeşme Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa'nınkidir. Sonuç olarak görülmektedir ki, sadrazam nezdinde önemli olduğu anlaşılan Üsküdar Şerefabad Kasrı için getirilen su; padişah, sadrazam ve her ikisinin de ailesinin dâhil olduğu kapsamlı bir imar faaliyetine dönüşmüştür²⁴. Bu çalışmanın konusunu oluşturan dört çeşme de bu imar faaliyetinin birer sonucudur.

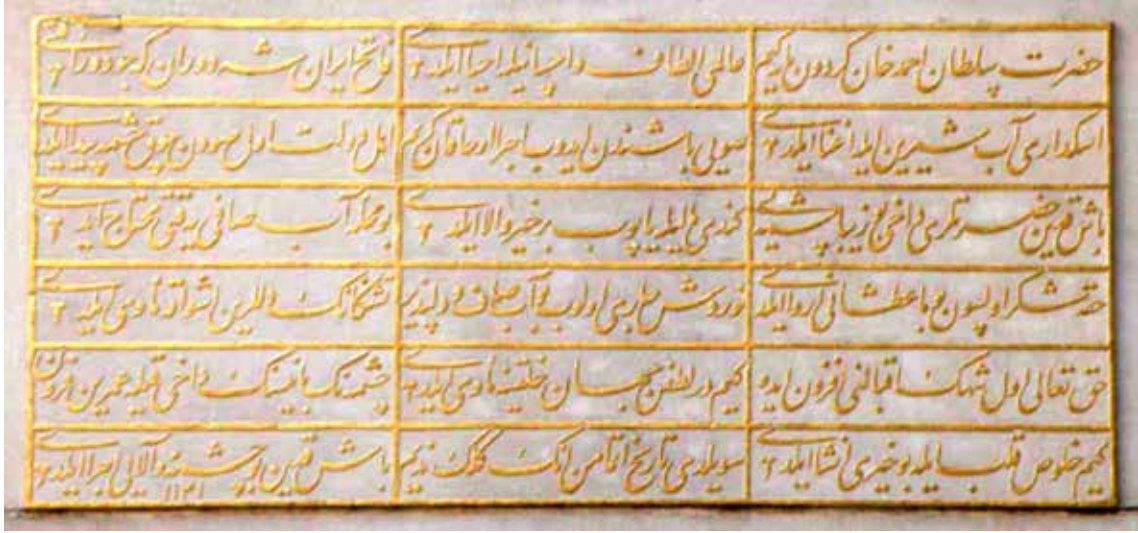
BAŞKADIN, GENÇ MEHMET PAŞA, GÜNDOĞUMU CADDESİ DAMAT İBRAHİM PAŞA VE DOĞANCILAR CADDESİ DAMAT İBRAHİM PAŞA ÇEŞMELERİ

Şekil 3. Üsküdar Başkadin Çeşmesi

Üsküdar Başkadin Çeşmesi (Şekil 3), Doğancılar Caddesi üzerinde, İmrahor Camisi önündedir. Çeşmenin üzerinde yer alan talik hatla yazılmış 18 satırlık kitabede, çeşmenin Başkadin tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Şair Nedim tarafından yazıldığı anlaşılan kitabenin son satırı, ebced hesabıyla h.114125 (m.1728-29) tarihini verdiği gibi bu tarih, son satırın altına rakamla da yazılmıştır (Şekil 4). Kitabenin metni şöyledir:

1. Hazreti Sultân Ahmed Hân-ı gerdûnpâyeye kim	2. Âlemi eltâf-ü ihsâniyle
ihyâ eyledi	3. Fâtih-i İnan şeh-i devran ki cûd-ü re'feti
4. Üsküdar-ı âb-ı şîrin ile ıgnâ eyledi	5. Suyu başından idüb
icrâ o hâkan-ı kerîm	6. Ehli devlet o sudan çok çeşme peydâ eyledi
7. Başkadin hazretleri dahi bu zîbâ çeşmeyi	8. Kendi mâliyle yapıp
bir hayr-i vâlâ eyledi	9. Bu mahalle âb-ı sâfiye katı muhtâç idi
10. Hakk'a şükr olsun bu mâ atşanı irvâ eyledi	11. Nûr veş câri olub bu
âb-ı sâf-ı dil-pezir	12. Teşnegânın dillerin eşvâka me'va eyledi
13. Hak taalâ ol şehin ikbâlini efvân ide	14. Kim deri lûtfun cihân
halkına mevaeyledi	15. Çeşmenin bânisinin dahi kıla ömrün füzûn
16. Kim hulûs-ı kalb ile bu hayrı inşâ eyledi	
17. Söyledi târihi itmâmın onun kilik-i Nedîm	18. Başkadin bu çeşme-i vâlâyı icra
eyledi ²⁶ 1141	

Şekil 4. Üsküdar Başkadın Çeşmesi kitabesi

Kitabenin 4. ile 8. satırları arasında çeşmenin yapımı kısaca anlatılmakta; “Sultan Ahmed Han”ın suyu kaynağından getirtip, Üsküdar’ı “ab-ı şirin” ile zenginleştirdiği, “Ehl-i devlet”in bu sudan çokça çeşme yaptırdığı, “Başkadın hazretleri”nin de bu çeşmeyi kendi malıyla inşa ettirdiği yazmaktadır. Çeşmenin kitabesinde sadece “Başkadın” olarak belirtilen bani, III. Ahmet’in eşi Emetullah Kadın’dır ve aynı zamanda Damat İbrahim Paşa’nın eşi Fatma Sultan’ın annesidir. 1739 yılında vefat etmiş, Eyüp Hacı Ayşe Bahri Kadın açık türbesine defnedilmiştir²⁷. 1752-53 tarihli olduğu düşünülen su yolu haritasında çeşme: “*Mirahur Camii karşısındaki vaki Başkadın Çeşmesi*” ifadesiyle gösterilmiştir. Haritada çeşmenin yanında görünen su terazisi muhtemelen bugün de caminin yanında bulunan ve kısmen ayakta olan terazidir. Ancak çeşmenin özgün konumunun biraz değiştiği bilinmektedir. Haznesi yıkılmış, çeşmenin ön cephesi caddeye paralelken yönü değiştirilerek caminin önündeki alana yapılan betonarme duvarın üzerine monte edilmiştir²⁸.

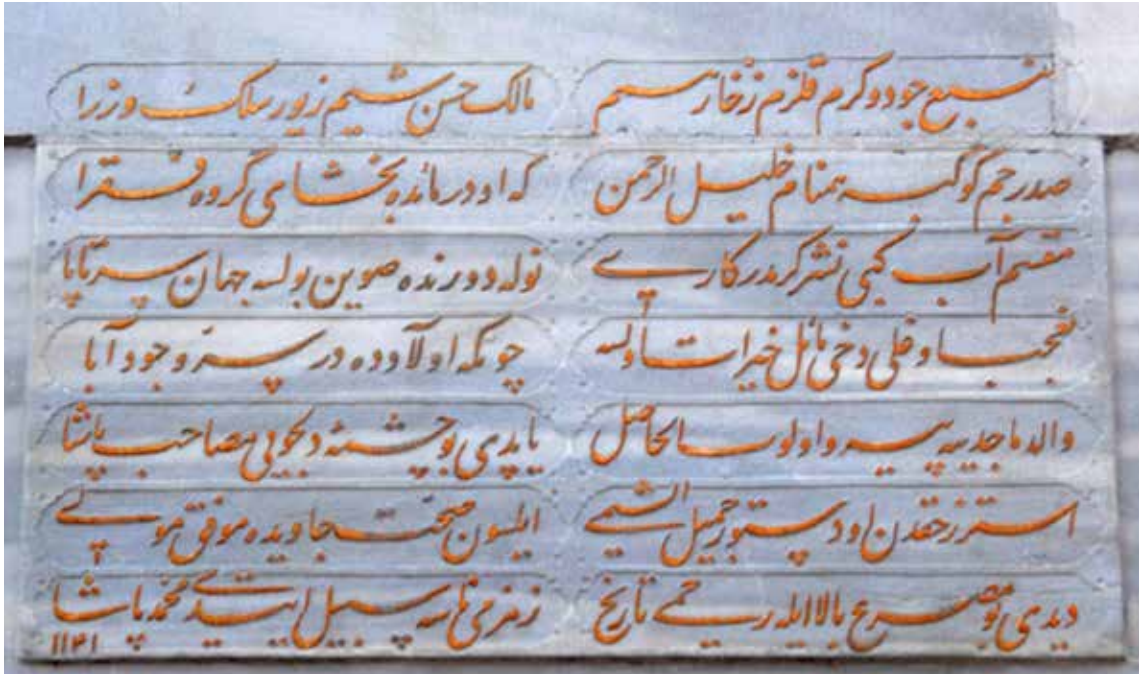

Şekil 5. Üsküdar Genç Mehmet Paşa Çeşmesi

Genç Mehmet Paşa Çeşmesi (Şekil 5), Semerciler Semti, Eski Toptaşı Caddesi üzerinde, bugünkü Hacı Mustafa Bedel Camisi (eski Şeyh Osman Efendi Camisi) yakınındadır. 14 satırlık kitabesinde hem ebced hesabıyla²⁹ hem de rakamla h.1141 (m.1728-29) tarihi yazılmış, bani olarak da Mehmet Paşa'nın ismi verilmiştir. Kitabenin Şair Rahmi (Rahmi Mustafa Efendi) tarafından söylendiğini de yine kitabeden öğrenmekteyiz (Şekil 6). Kitabenin metni şöyledir:

1. Menba-ı cud u kerem kulzüm-ı zehhar himem	2. Mâlik-i hüsn-şiyem zîver-i silk-i vüzerâ
3. Sadr-ı Cem-kevkebe hem-nâm-ı Halîlü'r-Rahmân	4. Ki odur mâ'ide-bahşâ-yı guruh-ı fukarâ
5. Maksem-i âb gibi neşr-i keremdir kârî sertâpâ	6. N'ola devrinde suyun bulsa cihân
7. Ne aceb oğlu dahi mâ'il-i hayrât olsa âbâ	8. Çünkü evlâddadır sırr-ı vücud-u
9. Vâlid-i mâcidine peyrev olup el-hâsıl musâhib pâşâ	10. Yaptı bu çeşme-i dilcuyu
11. İsteriz Hak'tan o düstur-ı cemîlü'ş-şiyemi muvaffak Mevlâ	12. Eylesin sıhhat-ı câvîde
13. Dedi bu mısra-ı bâlâ ile Rahmî târîh Mehmed Pâşâ	14. Zemzem'i nâsa sebîl etti

1141

Şekil 6. Üsküdar Genç Mehmet Paşa Çeşmesi kitabesi

Kitabede adı geçen Mehmet Paşa, Damat İbrahim Paşa'nın oğlu olan ve "Genç" lakabıyla bilinen paşadır. Nitekim kitabenin başında suyolu için maksemin yapılışından bahsedildikten sonra 7. ve 10. satırlar arasında, baba-oğul ilişkisinden bahsedilmekte ve oğlun babasının izinden giderek bu çeşmeyi yaptırdığı anlatılmaktadır. Genç Mehmet Paşa, III. Ahmet'in kızı Atike Sultan³⁰ ile evlenerek aynı zamanda saraya damat da olmuş, vezirlik, Amasya mutasarrıflığı, Selanik ve Bursa valiliği görevlerinde bulunmuştur. 1730 yılında vuku bulan ve Damat İbrahim Paşa da dâhil pek çok devlet adamının öldürülmesiyle sonuçlanan Patrona Halil isyanında canını kurtarabilmiş, babasının vakıflarını idare etme görevini üstlenmiştir. Üsküdar suyoluna yeni katmalar yaptığı bilinmektedir. 1768 yılında ölümünden sonra babasının Şehzadebaşı'ndaki külliyesinin haziresine gömülmüştür³¹.

Genç Mehmet Paşa zamanında çizildiği düşünülen, tarihi suyolu haritasında çeşme: "Hayreddin Mahallesinde, Osman Efendi Camii kurbunda merhum İbrahim Paşazade Mehmet Paşa'nın çeşmesi" olarak belirtilmiştir. Çeşmenin özgün konumu değişmese de çevresi büyük değişikliğe uğramıştır. Yapı, haznesiyle beraber (Eski) Toptaşı Caddesi ile Beygirciler (Boz) Sokağın birleştiği köşede, sıkı bir sokak dokusu içinde yer alırken, Yeni Toptaşı Caddesi'ni açmak için bazı yapı adalarıyla beraber Beygirciler Sokağı da yok edilince; çeşme ortada, tanımsız bir halde kalakalmıştır.

Şekil 7. Üsküdar Gündoğumu Caddesi'ndeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nin kalan haznesi ve bugün Topkapı Sarayı'ndaki konumu

Ahmediye'de, Malatyalı İsmail Ağa Cami önündeki alanda, Gündoğumu Caddesi üzerinde yer alan büyük su haznesi, Damat İbrahim Paşa'nın Üsküdar'da yaptırdığı çeşmelerden birinin geriye kalan haznesidir (Şekil 7). 1752-53 tarihli olduğu düşünülen suyolu haritasında çeşme: "Hasan Ağa Mahallesinde³² vaki merhum İbrahim Paşa Çeşmesi" olarak tanımlanmıştır. Çeşmenin mermer ön cephesi Topkapı Sarayı'na taşınmış, Bab'üs Selam'ın revakları altına, bir köşeye monte edilmiştir. Tanışık'ın 1945 ve Nirven'in 1946 tarihli kitabında yapı özgün yerinde gösterilmektedir. Tanışık, yerinde gördüğü yapının teknesinin çukurda olduğunu, kaplama taşlarından bazılarının öne doğru kamburlaşmış ve dökülme tehlikesi gösterdiğini belirtmektedir³³. Bu bağlamda, çeşmenin kötü durumundan dolayı 1940'larda sökülerek Topkapı Sarayı'na taşındığı düşünülebilir. Yapının kitabesi (Şekil 8) aşağıdaki gibidir:

1. Hıdiv ü bahr-ı ber Sultân Ahmed Hân-ı Gazi'nin
dünyâ ve mâfihâ

2. Garîki lücce-i hayratıdır

3. O şâhenşâhın âsâr-ı kemâl-i bahtıdır kim Hak
hayrhâh-ı eyledi itâ

4. Ana bir böyle sadr-ı

5. Mekârim-pîşe İbrâhîm Pâşâ-yı-keremver kim
bezl-i mamelek Hakka

7. Aceb mi cûy-ı şîr-i lutfu câri olsa dünyaya
maksem-i erzâkdir gûyâ

9. Bu şehrin dahi âba ihtiyâcın eyleyip idrâk
sükkânını irvâ

11. Huda sâyinde meşkûr eyleyüp ol sadr-ı zîşânı
kederden hıfz ede Mevlâ

13. İtaşı dehre işrâb eyledim târihin ey Rahmî
Pâşâ eyledi icra

6. Su içmek gibidir yanında

8. Der-i dîlcûsu halka

10. Zulâl-ı merhametle eyledi

12. Sefâ-i meşrebin gerd-i

14. Bu ayn-ı Âsâf İbrahim

1141

Şekil 8. Üsküdar Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (Gündoğumu Caddesi) kitabesi

Son mısranın, ebced hesabıyla 1141³⁴ ya da 1142 tuttuğu belirtilse de³⁵ altına rakamla 1141 yazıldığından çeşmenin inşa tarihi olarak diğer çeşmelerde olduğu gibi h.1141 (m.1728-29) yılını kabul etmek gerekir. Son beyitten Şair Rahmi tarafından söylendiği anlaşılan kitabede, ayrıca Damat İbrahim Paşa'nın iyilikseverliğinden, şehrin (Üsküdar'ın) suya olan ihtiyacını idrak edip sakinlerini suya kavuşturduğundan bahsedilmektedir.

Şekil 9. Üsküdar Doğancılar Caddesi'ndeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi

Doğancılar Caddesi üzerinde, Uncular Sokak karşısında, Hüsrev Ağa Camisi'nin (Eski Hamam Camisi) arkasında bulunan çeşme, Damat İbrahim Paşa'nın Üsküdar'da yaptırdığı çeşmelerden günümüze gelebilmiş olanların ikincisidir (Şekil 9). Kitabesi (Şekil 10) şöyledir:

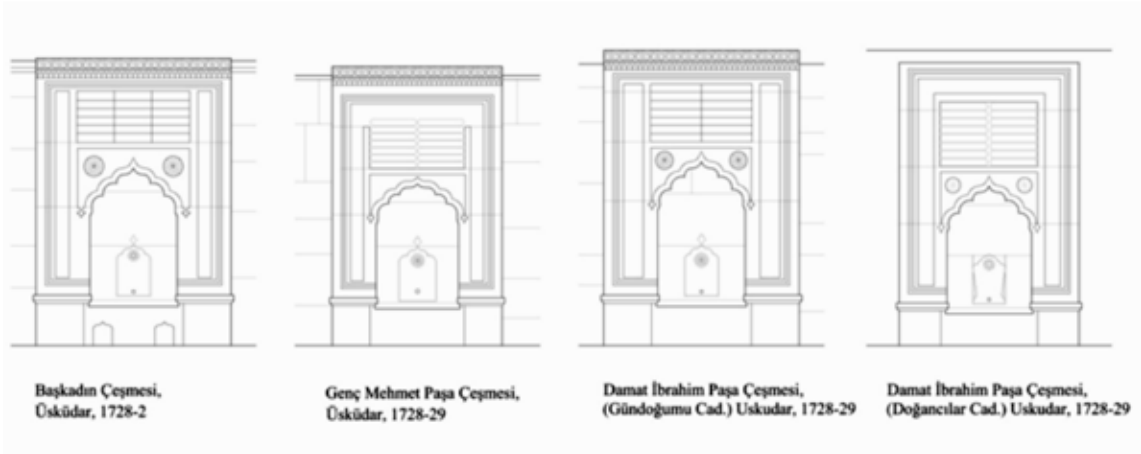
1. Vezîr-i a'zâm-ü Damad İbrahim Pâşâ kim
kân-ü deryâdan	2. Kef-i cûdi anın bahşında terdir
3. Vekîl-i saltanat gayretkeş-i nâmus-i devletdir
sultân-ı vâlâdan	4. Anı dûr itmeye Hak sâye-i
5. O sadr-ı ekremin hayrata mecbûl olduğundandır
masdar sevb-i Mevlâdan	6. Ki olur her emirde tevfiğe
7. Mûrâd itdi ki ehl-i Üsküdarı eyleye irva
haşredek âlâ vü ednâdan	8. Duâyâ mazhâr ola
9. Hüdâ sultân-ı devran-ı hatalardan emîn itsün
mekr-i keyd-i âdâdan	10. Cihân asûdedir devrinde
11. Vezîr-i a'zamı da sadr-ı devletde olub bercâ
cihâna pîr-ü bernâdan	12. Duâ aldursun o şah-ı
13. Bu zîba çeşmeyi bir mevkiinde eyledi bünyâd
tarh-ı mergûbun temâşadan	14. Ki sîr olmaz nezâre
15. Akınca lûlesinden âb Es'ad didi târihin
İbrahim Pâşâ'dan	16. İçin su çeşme-i Dâmad

Şekil 10. Üsküdar Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (Doğancılar Caddesi) kitabesi

Kitabenin h.1143 (m.1730-31) tarihli olduğu belirtilse de³⁶ kitabede rakamla 1141 yazdığı görülmekte ve çoğu yazar da bu tarihi kabul etmektedir³⁷. Kitabenin şairi, Yanyalı Esat Efendi'dir. 18. yüzyıl suyolu haritasında: “*Hamam-ı Atik kurbunda, Mehmet Paşa mahallesinde*³⁸ vaki *İbrahim Paşa çeşmesi*” ifadesi bu çeşmeyi tanımlamak için kullanılmıştır. Haznesinin, zamanında kesme taş kaplı olduğu Tanışık'ın yayınladığı kitaptaki fotoğraftan ve “kesme taştan yapılmış muazzam haznesi”nden bahsetmesinden³⁹ anlaşılmaktadır. Bugün hazne taş-tuğla almalı duvar örgülü bir vaziyettedir.

Damat İbrahim Paşa Suyolu'na ait bu dört çeşme, 1728-1729 tarihinde gerçekleştirilen proje kapsamında Üsküdar'a kazandırılmış yapılardır. Beraber yapıldıkları diğer çeşmeler içinde bu dört çeşme, ortak özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Bu dört çeşmenin ortak yönü, tasarımlarıdır; hepsi de büyükçe bir su haznesine sahiptir⁴⁰; tamamen beyaz mermer kaplı olan çeşmeler, üzerinde yer aldıkları hazne duvarından hafifçe öne taşınmışlardır; çeşme nişlerinin yukarısında kitabeler⁴¹, tepe kısımlarında mukarnaslı-palmetli korniş⁴² bulunmaktadır; çeşmeler, kitabe ve nişleri de içine alacak şekilde en dışta sade silmelerle çevrelenmiştir; çeşme nişleri içinde; lale tepelikli, ortasında gül bezek bulunan kaş kemer motifli musluk aynaları yer alır. Kemer köşelerinde yer alan iri gül bezek rölyefleri⁴³ ve üzengi seviyesindeki ters palmet-lale motifleri⁴⁴ yapıların bir başka bezeme unsurudur (Şekil 11).

Şekil 11. Başkadın, Genç Mehmet Paşa ve Damat İbrahim Paşa Çeşmelerinin cepheleri

Çeşmeler genel olarak, cepheleriyle farklılaşan yapı tipleridir ve niş kemerleri de en belirgin özellikleridir. Üsküdar'daki dört çeşmeyi diğer çeşmelerden ayıran ve Osmanlı mimarlığında özel bir yere koyan en önemli unsur da yine çeşme nişlerinin “çok dilimli kemerleri”dir. Üsküdar'da Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı su yolu vesilesiyle hayata geçen yaklaşık 30 çeşmenin mimari açıdan sadece 14 tanesi hakkında bilgi sahibi olduğumuzdan bir genelleme yapmak zor olsa da, yukarıda ele alınan dört çeşme dışında “klasik, sivri kemerli” çeşmelerin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Örneğin: III. Ahmet Meydan Çeşmesi, Şehzade Seyfeddin Validesi Çeşmesi, Şehzade Süleyman Validesi Çeşmesi, Şehzade Bayezıt Validesi Çeşmesi, Şehzade Seyfeddin Çeşmesi (özgün hali), Şehzade Numan Çeşmesi, Şehzade Mustafa Çeşmesi ve Kaptan Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi nişleri bu tür sivri kemerlere sahiptir. Oysa Başkadın, Genç Mehmet Paşa, Gündoğumu Caddesi ve Doğancılar Caddesi Damat İbrahim Paşa Çeşmeleri farklı olarak dilimli kemerlere sahip olmalarıyla diğer çeşmelerden ayrılırlar ve özgün bir kemer tipininin yansımalarıdır.

OSMANLI MİMARİSİNDE ÇOK DİLİMLİ KEMERLER⁴⁵ VE KAYNAKLARI ÜZERİNE

Üsküdar'da 1728-29 tarihlerinde inşa edilen söz konusu dört çeşmeden önce Osmanlı mimarlığında bu tarzda ve bu ölçülerde kemerlere hiç rastlanmaması ilginçtir. Osmanlı anıtsal yapılarında sıklıkla sivri kemer; zaman zaman da basık kemer, yarım daire kemer ve Bursa kemeri gibi değişik tiplerde kemerler kullanılmıştır⁴⁶. Çok dilimli kemerlere 1728 öncesi en yakın örnekler olarak ancak dantel kemerleri⁴⁷ verebiliriz. Genelde Lale Devri pencere söve kemerlerinde ve çeşmelerinde görülen dantel kemerlere örnek olarak; Üsküdar Yeni Valide Türbesi (h.1122, m.1710), Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili (h.1132, m.1719-20), Çubuklu Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (h.1133, m.1720-21) ve Fındıklı Silahtar Mehmet Ağa Çeşmesi (h.1138, m.1725-26) verilebilir (Şekil 12). Ancak bu kemerler hem oldukça basık-yayvan oluşları hem de dilim sayısının çok olmayışı ile Üsküdar'daki çeşmelerin kemerlerinden farklıdır⁴⁸.

Şekil 12. Çubuklu Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (h.1133, m.1720-21)

Üsküdar'dakilere benzer çok dilimli kemerler, Avrupalı gezginlerce, İstanbul'u gösteren bazı çizimlerde de karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri Thomas Allom'un ön çizimini yaptığı ve "hamam" olarak adlandırılan gravürdedir (Şekil 13). Çizimde, ismi verilmeyen hamamın sıcaklık bölümü resmedilmiştir. Burada, kubbeyi taşıyan sütunlar üzerinde büyük, dilimli kemerler görülmektedir. Bu yapının hangi hamam olduğu bilinmemektedir, sanatçının İstanbul'da gördüğü hamamların bir kolâjı olma ihtimali vardır. Bu noktada, çizimde görülen dilimli kemerlerin gerçeği yansıtmayıp yansıtmadığı şüphesi ortaya çıkmaktadır. Nitekim yine Allom'un, Topkapı Sarayı Divanhanesi önünden sarayın ikinci avlusuna bakışı gösteren gravüründe, arka plandaki Bab-ı Selam revak kemerlerinin çok dilimli tarzda gösterildiği fark edilmektedir (Şekil 14). Yapının gerçek görünüşüyle uyuşmayan bu durum, çizimlerdeki çok dilimli kemerlerin hayal ürünü olduğunu düşündürmektedir. Ressamın yerinde çizdiği gerçekçi desenler, bu yerleri hiç görmemiş hakkâklar tarafından klişe haline getirilirken de, bazı üslup farkları meydana gelmiş olabilir⁴⁹.

The Bath

Şekil 13. Thomas Allom'un Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor adlı kitapta yer alan "Hamam" başlıklı çizimi, 1838

Şekil 14. Thomas Allom'un Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor adlı kitapta yer alan "Saray Kabul Salonu'nun Kapısı" (Topkapı Sarayı Divanhanesi) başlıklı çizimi, 1838

Üsküdar Başkadın, Genç Mehmet Paşa ve Damat İbrahim Paşa Çeşmeleri dilimli kemerlerinin Osmanlı mimarlığında tespit edilebilmiş tek benzeri onlarla aynı tarihte (h.1141, m.1728-29 tarihinde) Cağaloğlu'nda yapılmış olan Kethüda Mehmet Paşa Çeşmesi'dir (Şekil 15). Üzengi hizasında palmetleri ve köşelerde gül bezekleri olmamasına ve biraz basık olmasına karşın kemerin şekillenışı Üsküdar'dakilerle eş zamanlı olan bu çeşmenin aynı elden çıktığı düşündürmektedir. Dilimli kemer konusunda önemli bir başka nokta, 1728-29 yılında dört tanesi Üsküdar'da olmak üzere beş çeşmede görüldükten sonra Osmanlı mimarlığında bir daha hemen hiç uygulanmamasıdır. Edirnekapı Hacı Bekir Ağa Çeşmesi (1735-36) ve Cerrahpaşa Besim Ağa Çeşmesi (1846?) bunun nadir ve kısıtlı istisnalarındandır. Bu noktada bu kemer tipi, Osmanlı Mimarlığında bir anlığına ortaya çıkmış, sonra da bir daha hemen hiç uygulanmamış görünmektedir.

Şekil 15. Cağaloğlu Kethüda Mehmet Paşa Çeşmesi (h.1141, m.1728-29)

Osmanlı mimarlığında, Üsküdar'daki dört çeşme gibi kısıtlı sayıda kullanılmasına karşın "çok dilimli kemerler", başka kültürlerde, özellikle İspanya "Emevi" ve Hindistan "Moğol" İslam mimarisinde, yaygın bir kullanım alanına sahiptir⁵⁰. Üsküdar'daki çeşmelerin cephelerinde görülen dilimli kemerler de; mermer oluşları, oranları ve palmet motifleri ile özellikle Hindistan İslam mimarisindeki örnekleri hatırlatmakta, kemerlerin mimari kaynağının da burası olduğu izlenimi vermektedir. Hindistan'dan etkilenmiş veya oradan gelmiş bir sanatçı ya da sanatçı grubunun eseri olabilme ihtimalleri vardır.

1718-1740 arası Lale Devri ve onun etkisindeki dönemde Müslüman Hint mimarisinin etkisini akla getiren başka örnekler de vardır⁵¹. Bu dönemde Doğu'nun, bazı yapılar için esin kaynağı olduğu sadece yapısal benzerliklerden değil bizzat dönem kaynaklarından da anlaşılmaktadır. Osmanlı kaynaklarının bu dönemde referanslarını hep Doğu'ya, daha çok da İran-Türkistan-Hindistan'a, verdikleri görülmektedir. Müzikte⁵², şiirde⁵³, yapılara verilen isimlerde, kitabelerde hep bu göndermeler vardır. Damat İbrahim Paşa'nın, Nevşehir'deki külliyesinin han kitabesinde "Mûlûk-ı Hind'e mahsus" (Hindistan krallarına özgü) bir yer yaptırdığını yazması⁵⁴ buna örnektir.

Şekil 15. Delhi Kızıl Kale Divan-ı Has (1640–1648) kemerlerinden biri

Ancak Osmanlı ile Hindistan arasındaki sanatsal etkileşimlerin, varsa, nasıl gerçekleştiği konusu net değildir. Elçiler, tüccarlar ya da hacılar vasıtasıyla dolaylı bir etki söz konusu olabilir. Unat'ın verdiği listeye göre: Seyyid Muhiddin ve Zülfikar Ağa 1653 yılında; Maanzade Hüseyin Bey 1655 yılında Hindistan'a elçi olarak gönderilmiştir. 1703 yılında padişah III. Ahmet'in tahta çıktığını bildirmek üzere Hindistan'a yine bir elçi gönderildiği bilinmektedir⁵⁵. 1713 yılında da Hindistan elçisi Hacı Niyaz Bey Han bir heyetle İstanbul'a gelmiştir⁵⁶. Hindistan'dan gelen elçi 1717'de, Edirne'de padişahın huzuruna çıkmış, daha sonra İstanbul'da günlerce ağırlandı⁵⁷. Bu elçi heyetleri doğrudan mimariye etkili olmasa da beraberlerindeki heyet mensupları ya da getirdikleri hediyelik eşyalar bu etkileşime yol açmış olabilirler⁵⁸. Ayrıca bazı ustalar Doğu memleketlerinden İstanbul'a gelebilmiştir. Örneğin 1703 yılında Sadrazam Rami Mehmet Paşa, çuha ve ipek kumaşların üretimini teşvik etmek için Hindistan'dan dokuma ustaları getirtmiştir⁵⁹. Diplomatlar ve tüccarlar yanında yine, Hindistan'dan yola çıkan Müslüman hacıların önce İstanbul'a uğradıkları, Aksaray ve Üsküdar'daki Hindî tekkelerinde konakladıkları bilinir⁶⁰. İstanbul'da Hint kültürünün bir nevi merkezi olan bu tekkelerin sanatçılar üzerinde etkisi olduğu da düşünülebilir.

Sonuç

III. Ahmet'in tahta geçmesiyle Osmanlı mimarisinde, daha önceki devirlerdekinden farklı bir değişimin yaşanacağı bir dönemine girilmiş, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazam olduğu 1718'den sonra, yani Lale Devri olarak adlandırılan dönem ile, dönüşüm başlamıştır. Böylece padişah III. Ahmet ve sadrazamı İbrahim Paşa, bir ikili olarak hem idari hem de kişisel gayelerle yeni bir dönemin şekillenmesini sağlamışlardır. III. Ahmet devrinde yapılan çeşmeler de, bu dönem mimarlığında değişimin en iyi takip edilebildiği yapılarıdır. 1450'lerden beri devam eden "klasik" Osmanlı mimarlığının ardından sanatçı ve banilerin "yenilik" arayışı en belirgin olarak bu yapılarda ortaya çıkmıştır denebilir. 16. ve 17. yüzyılda kitabelerinde çeşmeler sadece hayır eserleri olarak tanımlanırken, 18. yüzyılda çeşmeler artık kendi başlarına yapılar ve birer estetik obje olarak tanımlanmış, sağladıkları faydadan çok güzellikleri üzerinde durulmuştur. 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olan Osmanlı çeşmeleri içinde en kendilerine özgü olanlar da, dilimli kemerlere sahip olan Üsküdar Başkadın, Genç Mehmet Paşa ve Damat İbrahim Paşa Çeşmeleridir. Osmanlı mimarlığında daha önce görülmeyen ve daha sonra da tekrarlanmayan, Hindistan Moğol mimari tarzının birer kopyası derecesindeki bu kemer tipinin aynı zaman dilimi içinde Üsküdar'daki dört çeşmede birden uygulanmış olması önemlidir. Bu çeşmelere özel bir önem verildiği açıktır, büyük hazneleriyle Üsküdar'ın en gözde meydan ve köşelerine yerleştirilmişlerdir. Banilerini ve kitabe yazarlığını bilmekle birlikte, çeşmelerin

kim tarafından tasarlandığı; neden bu şekilde tasarlandıkları; tasarım tercihinin banilerin ne kadar dâhil olduğu ne yazık ki bilinmemektedir⁶¹. Bu kemerlerin Üsküdar'daki çeşmelerde yapılmış olması akla coğrafi nedenleri getirmektedir; Üsküdar'ın İstanbul'dan Doğu'ya giden yolun başında, ya da başka bir ifadeyle, Doğu'dan İstanbul'a gelen yolun sonunda olması gibi...

Dipnotlar

¹ Özellikle III. Ahmet dönemi ile başlayan 18. yüzyıl için "çeşmeler yüzyılı" demek yanlış olmaz; Şahin, S., *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı: III. Ahmet ve I. Mahmut Devri Osmanlı Mimarlığı*, Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2009, s.206.; Günümüze ulaşmayanlar da dahil 16. yüzyılda 53-77 arası, 17. yüzyılda ise 89-93 arası çeşme yapıldığı bilinmesine karşın, 18. yüzyılda çeşme sayısında büyük bir artış olmuştur: 287-365 arası çeşme; Tanışık, İ. H., *İstanbul Çeşmeleri*, 2 Cilt, Maarif Vekaleti Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 1945; Egemen, A., *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1993; Bates, Ü. Ü., "Eighteenth Century Fountains of Istanbul", *International Congress of Turkish Art*, 09 (1991) C1, s.293-297, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995; Oğuz, B., *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, Simurg Yayınları, İstanbul, 1998; Hamadeh, S., "Splash And Spectacle: The Obsession With Fountains in Eighteenth-Century Istanbul", *Muğarnas*, 19, 2002, 18. yüzyıl çeşmelerinin yaklaşık 135 tanesi de III. Ahmet dönemi içinde yapılmıştır; Canca, G. E., *Bir Geçiş Dönemi Olarak İstanbul'da III. Ahmet Devri Mimarisi (1703-1730)*, Doktora Tezi, MSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999

² Berkes, N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s.44; Hamadeh, a.g.e., s.126

³ Çeçen, K., *Üsküdar Suları*, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1991, s.26

⁴ Bunlar: Kemankes Çeşmesi suyu, Maktul Selim Ağa suyu, Talip Efendi suyu, Halil Paşa suyu, Defterdar Tahir Efendi suyu, Beylik Çeşme suyu, Ayşe Hatun Çeşme suyu, Saraçlar Çeşmesi suyu, Korucular Çeşmesi suyu, Demirci Çeşmesi suyu, Meleksima Çeşmesi suyu, Ahmet Efendi Çeşmesi suyu, Kısıklı Çeşmesi suyu, Büyük Çamlıca suyu, Benlizade Raşit Efendi Çeşmesi suyu, Çınar Çeşmesi suyu; (Nirven) Nazım S., "İstanbul Vilayeti Şehremaneti'ne Evkâf'dan Devr Olunan Sular, İstanbul Şehremaneti Matbaası, 1341 (1925)", 19. ve 20. *Yüzyılda İstanbul Suları*, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, 2000, s.181. Ayrıca bunlara Tomruk suyu, Horhor Çeşmesi suyu, Arslan Ağa suyu, Selami Ali Efendi suyu da eklenebilir.

⁵ Çeçen, a.g.e., s.36

⁶ Nazım, a.g.e., s.184

⁷ Dönemin şairlerinden İshak, Rahmi, Sâbir, Sâhib, Şâkir, Şerif ve Vehbi'nin, kasrın tamamlanma tarihini h.1141 (m.1728-29) olarak veren birer tarih beyitleri bulunmaktadır; İpekten, H. - Özergin, M. K., "Sultan Ahmed III Devri Hâdiselerine Ait Tarih Manzumeleri", *Tarih Dergisi*, 14, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1959, s.144-145. Damat İbrahim Paşa'nın ihyasından sonra Şerefabad Kasrı, birkaç kez yenilenmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortadan kalkmıştır. Bugün yapı topluluğundan ve bahçesinden geriye fazla bir şey kalmamıştır. Şemsi Paşa Külliyesi'nin batısında ve Rum Mehmet Paşa Camisi'nin aşağısında var olan bazı kalıntıların, kasrın hamam, mutfak ve su deposuna ait olduğu sanılmaktadır Yılmaz, H. F., "Şerefabad Kasrı", *DBİA*, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s.163; Gültekin, G., "Şemsi Paşa Külliyesi", *DBİA*, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s.158.

⁸ Çeçen, a.g.e., s.78.

⁹ Nirven, Nazım S., *İstanbul Suları*, Halk Basımevi, İstanbul, 1946, s.225; Yüngül, N., *Üsküdar 3. Sultan Ahmet Çeşmesi*, Sular İdaresi Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1955, s.10.

¹⁰ Dönemin tanınmış şairi Nedim tarafından söylenen tarih beytinin altında rakamla 1141 yazıldığı halde, son mısra ebced hesabıyla 1144 tarihini vermektedir. Muhtemelen tarih beyti tâmiyelidir ve bundan 3 rakamı çıkarılmalıdır; Yüngül, a.g.e., s.11, Çeçen, a.g.e., s.81; Aynur, H. - Karateke, H. T., *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1995, s.96.

¹¹ Damat İbrahim Paşa Suyolu'na ait maksemin Nedim'in tarafından söylenen kitabesinde de: "Şerefâbâd içindir aslı amma kim bu maksemden / Bu şehri-Üsküdar'a dahi külli hisse peydâdır" denilerek bu durum belirtilmektedir.

¹² Haksan, M. M., *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2001, s.1133.

¹³ Türk-İslam Eserleri Müzesi no.3336.

¹⁴ Çeçen, a.g.e., s.81.

¹⁵ Doğancılar Caddesi'ndeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'ne çok yakın, Bakıcı Sokak (bugünkü Şemsipaşa Caddesi) köşesinde bulunan kitabesiz çeşmenin, 1753 tarihli haritadaki konumundan hareketle, Şehzade Abdülhamit Validesi Çeşmesi olma ihtimali vardır; Çeçen, a.g.e., s.86.

¹⁶ Çeçen, bu çeşmeden geriye sadece Türbekapısı Sokak ile Açıktürbe Sokak köşesindeki temel kalıntıların kaldığını belirtmektedir; Çeçen, a.g.e., s.92.

¹⁷ Çeçener, Büyük Selim Paşa Caddesi'nde Kurban Nasuh Paşa Camisi karşısındaki büyük su haznesinin Şehzade Abdülhamit Çeşmesi'ne ait olabileceğini belirtmektedir; Çeçener, H. B., *Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygurluğu Eserleri*, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, s.45.

¹⁸ 1753 tarihli haritada; "Atpazarı kurbunda Dartissaade-i sâbık El-Hac Beşir Ağa'nın çeşmesi" olarak tarif edilen Üsküdar Hacı Beşir Ağa Çeşmesi'nin ayrı bir çeşme mi, yoksa aynı noktadaki 1589-90 tarihli, Dartissaade Ağası Mehmet Ağa Çeşmesi mi olduğu net değildir. Nitekim Hacı Beşir Ağa, Mehmet Ağa'nın çeşmesinin yanındaki mescidine minber eklettiği gibi çeşmeyi de ihya edip ihtiyaçları için gelir tahsis ettiğinden (Güler, M. - Karadağ, G., "Dârüssaâde Agası Hacı Beşir Ağa'nın Üsküdar'daki Hayratı", *Üsküdar Sempozyumu*, 04, İstanbul, 2006, s.229) çeşme bu isimle de anılmış olabilir.

¹⁹ Çeçen, a.g.e.'den alınmıştır

²⁰ Çeçen, a.g.e ve Eldem, Sedat Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar*, DGSA Yüksek Mimarlık Bölümü Rölöve Kürsüsü, İstanbul, 1974'den yararlanılarak çizilmiştir.

²¹ III. Ahmet döneminde buna benzer bir girişimin Galata bölgesi için de düşünüldüğü, Fındıklılı Şemdanizade Süleyman Efendi'nin Marîüt Tevârih adlı eserinden anlaşılmaktadır; Aktepe, M. M., *Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mürit Tevârih*, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976, c1 s.30. Patrona Halil İsyanı ile III. Ahmet tahtan indirilince proje durmuş, Galata bölgesine su getiren ve bugün Takسیم Suyolu olarak bilinen bu proje, I. Mahmut devrinin başında, 1731 yılında hayata geçirilmiştir. Bu projede de şehre getirilen su, bir maksem den kollarla ayrılarak; Galata, Tophane ve Kasımpaşa semtlerinde yaptırılan toplam 31 çeşmeye dağılmıştır.

²² Çeşmenin Boğaz'a bakan ana cephesindeki tarih beytini de III. Ahmet ile Damat İbrahim Paşa beraber düşmüşlerdir Bevit şöyledir "Dîdi Hân Ahmed ile b'ile İbrahim târihin / Suvardı âlemi dest-i Muhammed ile cevâdullah". Kitabenin altındaki "Ketebehu Ahmed Hân" yazısından kitabenin hattının da III. Ahmed'e ait olduğu anlaşılmaktadır; Çeçen, a.g.e., s.97.

²³ III. Ahmet'in söz konusu kızlarından birinin Damat İbrahim Paşa'nın eşi (Fatma Sultan) birinin de gelini (Atike Sultan) olduğunu eklemek gerekir.

²⁴ Bu durum, çeşmelerin Nedim, Şâkir, Rahmi, Sadi, Esad gibi şairlerce yazılan kitabelerinde de sıklıkla belirtilmektedir. Birkaç örnek

vermek gerekirse; III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nde "Şeref-âbâd'ı bünyâd eyledikten sonra emriyle / Bu ayn-ı Zemzem'in çün kıldı icrâsın ona işrâb", Kaptan Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi'nde, "Şeref-âbâd'ı kıldıkta o şahenşâh için bünyâd / Ana bir cuybârî menbândan eyledi icrâ / Firâvân olmağla âb-ı lutf-ı şehriyârîden / Ricâl-i devlet etti Üsküdar'ı su-be-su irvâ", Gündoğumu Caddesi Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nde "Bu şehrin dahi âba ihtiyâcını eyleyip idrâk / Zulâl-ı merhametle eyledi sükkâmı irvâ", Kethüda Mehmet Paşa Çeşmesi'nde "Kef-i cudu bu şehri Üsküdar'ı eyleyip sırâb / Ahâlîsini kıldı behreyâb ihân-ı bî-hadden"... gibi

²⁵ Konyalı, ebced hesabının 1142 çıktığını belirtir de (Konyalı, İ. H., Üsküdar Tarihi, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul, 1977, c2 s.18), bunun nedeni mısrayı "hemze" ile birlikte hesap etmesindedir; Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.195.

²⁶ Nedim Divanı'nda, aynı tarih kasidesi "Tarih-i çeşme-i Baş Kadın der Üsküdar" başlığı ile ancak çeşme üzerinde yer almayan fazladan bir beyit ilavesiyle yer almaktadır. Ayrıca Abdi Divanı'nda bulunan ve Üsküdar'daki Başkadın Çeşmesi için yazıldığı anlaşılan tarih kasidesi muhtemelen yine bu çeşme içindir; Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.195.

²⁷ Haksan, *a.g.e.*, s.1050

²⁸ Bu değişikliğin 1960 yılında (Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.195) ya da 1985 yılında (Çeçener, *a.g.e.*, s.56) yapıldığı belirtilmektedir.

²⁹ Son satırın ebced hesabıyla 1143 rakamını verdiği belirtilse de (Tanişik, *a.g.e.*, s.338), bir önceki mısradaki geçen "bâlâ" kelimesindeki ebced karşılığı 2 olan be harfî, hesaptan düşülürse sonucun 1141 olacağı bilinmektedir; Konyalı, *a.g.e.*, c2 s.70, Aynur Karateke, *a.g.e.*, s.207.

³⁰ Üsküdar Damat İbrahim Paşa Suyolu kapsamında Atike Sultan adına da bir çeşme yapılmıştır, ancak bu çeşme günümüze gelememiştir; Çeçen, *a.g.e.*, s.98, Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.181.

³¹ Süreyya, M., *Sicill-i Osmani 1327/1909*; yay.haz. Nuri Akbayer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, c4, s.1051

³² Belgede geçen mahalle, Tavaşi Hasan Ağa Mahallesi'dir. Konyalı, çeşmenin bulunduğu yerin Kefçe Dede Mahallesi'ne dâhil olduğunu belirtmektedir; Konyalı, *a.g.e.*, c2 s.52. Birbirine komşu olan Tavaşi Hasan Ağa Mahallesi ile Kefçe Dede Mahallesi daha sonra birleşerek bugünkü Ahmediye Mahallesi'ni oluşturmuştur.

³³ Tanişik, *a.g.e.*, s.326.

³⁴ Konyalı, *a.g.e.*, c2 s.52; Aynur-Karateke, *a.g.e.*, 184.

³⁵ Tanişik, *a.g.e.*, s.326.

³⁶ Tanişik, *a.g.e.*, s.340, Çeçen, *a.g.e.*, s.86, Çeçener, *a.g.e.*, s.98.

³⁷ Konyalı, *a.g.e.*, c2 s.30, Aynur-Karateke, *a.g.e.*, s.186.

³⁸ Rum Mehmet Paşa Mahallesi ve bu mahalledeki Rum Mehmet Paşa Hamamı (Eski Hamam) ifade edilmektedir.

³⁹ Tanişik, *a.g.e.*, s.340.

⁴⁰ Ayrıca Damat İbrahim Paşa Suyolu vesilesiyle yapılan diğer çeşmeler içinde III. Ahmet Meydan Çeşmesi ve Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi dışında, sadece bu dört çeşmenin cephesi mermerden yapılmıştır. Çeşmelerin bu kendine özgü özelliklerinin 1752-53 tarihli olduğu düşünülen su yolu haritasında hiç dikkate alınmamış olması da ilginçtir: tüm çeşmeler gibi bu dört çeşme de birbirinin aynı şekilde, basit yuvarlak kemerli ve sembolik olarak çizilmiştir.

⁴¹ Çeşme kitabelerinin satır sayısı ve kartuşları dört çeşmede ufak farklılıklar gösterebilmektedir.

⁴² Doğançılar Caddesi üzerindeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nde bu bölüm bulunmamaktadır.

⁴³ Kemer köşelerindeki bu gül bezekler sadece Genç Mehmet Paşa Çeşmesi'nde bulunmamaktadır.

⁴⁴ Doğançılar Caddesi üzerindeki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nde bu motifler bulunmamaktadır. Ancak bunların zamanla aşınmış olabileceklere de düşünülebilir.

⁴⁵ Arseven, "yan yana müteaddid daire kavislerinden teşkil edilmiş kemer" olarak tanımladığı bu tipin Osmanlıca karşılığı olarak "Tak-ı zülfusus" terimini vermiştir; C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1950, s.1009.

⁴⁶ F. Uluengin, vd., *Osmanlı Anıt Mimarisinde Klasik Yapı Detayları*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2001, s.96.

⁴⁷ Bu kemerlere biçimlerinden dolayı profilli, fistolu, kıvrımlı veya kavisli kemer de denebilmektedir.

⁴⁸ Bu tür yayvan dantel kemerler 1728'den sonra Lale Devri etkisindeki dönemde de kullanılmıştır: Galata Bereketzade Çeşmesi (h.1145, m.1732-33), Kasım Paşa Tersane Emni Hacı Ahmet Ağa Çeşmesi (h.1145, m.1732-33), Azapkapı Saliha Sultan Sebili (h.1145, m.1732-33), Kocamustafapaşa Hekimoğlu Ali Paşa Sebili (h.1146, m.1733-34) gibi.

⁴⁹ S. Eyice, "Allom, Thomas", DBIA, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s.207

⁵⁰ Arseven, *a.g.e.*, s.1009

⁵¹ Lale Devri yapılarında geniş mermer yüzeylerin rölyeflerle doldurulması ve Osmanlı mimarisinde pek rastlanmayan dış cephelerin boş yer bırakmamacasına bezemesi Doğu-İslam mimarisinin etkisini yansıtmaktadır. Sebil ve çeşmelerdeki bu alçak kabartma rölyefler, 17. yüzyıl Hint-Moğol sanatının oyma panel ve kartuşlarını hatırlatır. Meydan yapılarının ilk örneği olan, 1728-1729 tarihli Bab-u Hümayun önündeki III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nde, sadece yüzey bezemeleri açısından değil kütleli olarak da mimari kaynağın Hint-İslam mimarisindeki köşk tipi yapılar olduğu düşünülebilir. Saner, Turgut, 1999, "Lale Devri Mimarlığında Hint Esintileri: Çinihane", *Sanat Tarihi Defterleri 03*, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul, s.35-48. Bu dönemin Osmanlı Mimarisi'ndeki "Hint" etkisi, kuş köşkerinde kadar götürülebilir, Şahin, S., "From East to West: Persian, Indian and Central European Themes Forming the Architectural Scenery in Early Modern Ottoman Culture", *I-ICAUD*, EPOKA University Press, Tiran 2012, s. 943

⁵² Kantemir'in Osmanlı müzik teorisini anlattığı "Kitabu ilmi'l musiki ala vechi'l hurufat" adlı kitabında 350 saz eseri içinde bestekârı bilinmeyen fakat "Hindular'lardan" "Acemler'lerden" diye adlandırılan eserler vardır. Bu eserler Timur sarayı ve devamı ile Kuzey Hindistan (Moğol) Sarayında yaşamış bestecilerin Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği dönemlerde bıraktıkları repertura ait eserlerdir.

⁵³ "Sebk-i Hindi" adı ile tanınan hikmet, tefekkür ve tasavvufi görüşü esas alan Hint şiir üslubunun, İranlı şairler aracılığıyla 17. yüzyıl başından itibaren, 18. yüzyıl da dâhil Türk edebiyatını etkilediği de bilinmektedir, H. İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Edebi Bilgiler Nazım Şekilleri*, Birlik Yayın Kooperatifi, Ankara 1985, s.40.

⁵⁴ I. Aktuğ (Kolay), *Neveşir Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s.105

⁵⁵ F. R. Unat, *Osmanlı Seferleri ve Sefernameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.98

⁵⁶ N. R. Farooqhi, *Mughal Ottoman Relations 1556-1748*, Doktora Tezi, University of Wisconsin, Madison, 1986, s.118

⁵⁷ N. Zeybek, - K. Kara, *Adım Adım Osmanlı Tarihi, Duraklama: Arayış Yılları 1648-1789*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2003, s.352.

Hindistan'la siyasi ilişkiler daha sonra da devam etmiştir. Hint hükümdarı Mehmet Şah, 1744'te İstanbul'a aslen Buharalı olup Hint hizmetinde bulunan Seyyid Abdullâh adında bir sefir göndererek yeniden münasebet tesis etmek istemiş bks: Unat, *a.g.e.*, s.83, İran hükümdarı Nadir Şah'ın Hindistan tarafını istila etmesini Osmanlılara şikâyet etmiştir. Bks: Faroqi, *a.g.e.*, s.132; Zeybek-Kara, *a.g.e.*, s.383. Karşılık olarak Salim Efendi, Hindistan'a ticaret maksadıyla gitmiş bulunan ve ora ahvalini tanıyan Yağlıkçı Yusuf Ağa ile beraber Hindistan'a gönderilmiştir. bks: Unat, *a.g.e.*, s.83). Daha sonraları Güney Hindistan'ın Maysor Sultanlığı ile Osmanlı hükümdarlarından I. Abdülhamit ve III. Selim arasında siyasi ve ticari ilişkiler kurulmuştur. Maysor hükümdarı Tipu Sultan'ın elçisi İmam Serdar'ın (ö. 1787) mezarı da Aksaraydaki Hind Tekkesi'ndedir (T. Zarcone, "Hindiler Tekkesi", DBIA, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s.74).

⁵⁸ Nadir Şah tarafından I. Mahmud'a hediye edilen ve bugün Topkapı Sarayı'nda bulunan taht, şahın Hint seferi sırasında ele geçirdiği bir eser olarak, Hindistan-İran-Osmanlı arasındaki sanat eseri akışını da göstermektedir.

⁵⁹ Berkes, *a.g.e.*, s.49

⁶⁰ Zarcone, *a.g.e.*, s.78

⁶¹ Ancak eski Hint-İran kültürü ile beslenmiş olan Melamilik anlayışının özellikle Lale Devri'nde saray çevresinde kabul görmesi (Işın, E., 1994, "Melamilik", DBIA, Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, s.380) baniler çerçevesinde bu etkilenemenin nedeni olabilir.